

ESKİ ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE ÖLÜ GÖMME ve ANMA GELENEKLERİ

A. Tuba ÖKSE*

Eski Önasya'da ölü ruhlarının "Ölüler Ülkesi"nde yaşamaya devam ettiği inancı çerçevesinde mezarlara yiyecek ve içecek bırakılmış, tütsü yakılmış ve ölenlerin adları belirli dinî törenlerde anılmıştır¹. "Ölü Kültü" olarak adlandırılan bu işler², ölen kişilerin vârislerinin göreviydi³. Aile bireylerinin atalarının mezarlarına bıraktığı sunular ise mezar kültürü⁴ olarak tanımlanmaktadır.

Eski Önasya'da ölü ruhunun bedenden ayrılıp "Ölüler Ülkesi"ne gidebilmesi için cesedin gömülmesi gerektiğine, aksi hâlde ruhunun acı çekeceğine inanılırdı. Bir Orta Assur kudurusu üzerinde "Cesedi gömülmesin, ruhu atalarının ruhuna kavuşmasın" diye bir beddua yer alır⁵. Krallar düşmanlarının atalarının mezarlarını yağmalayarak onların ruhlarına acı çektirmek istemişlerdir⁶. Fenike Kralı Tabnit, mezarını tahrip edecek kişilerin ruhlarının huzur bulamamasını dilemiştir⁷. Cesedin toprağa gömülmesi en eski çağlardan itibaren uygulanan bir âdettir. Bilinen en eski gömmeler âdeti, hayvan kemikleri ve çiçek demetleri ile gömülen Neandertal insanına aittir⁸. Ölüünün yakılıp küllerinin gömülmesi Anadolu'da M.Ö. 3. binyıldan itibaren uygulanmış⁹, Hitit krallarının cenaze törenlerini anlatan metinlerde bu gömme tarzının ayrıntıları verilmiştir¹⁰. Yakma gömme sonraki dönemlerde de sürmüştür, Hindu ve Hıristiyan dünyasında da hâlen uygulanmaktadır.

Eskiçağ'da ölüler giysileri ve kişisel eşyaları ile gömülmüş¹¹, kralların öteki dünyada kullanması için mezarlara bırakılan eşyaların listeleri yapılmıştır¹². Yakın zamana kadar çocukların boncuklardan oluşan ziynet eşyaları ile ya da bazılarının alyansları ile gö-

mülmesi gibi uygulamalar sürmüştür. Anadolu'nun bazı bölgelerinde ölüler nadiren yatağı ve yorganı ile birlikte gömülmektedir¹³. Hıristiyan dünyasında ölü hâlen giysileri ile, bazıları çok sevdiği eşyaları ile birlikte gömülmektedir.

"Ölü Bakımı"nın büyük bölümünü mezarlara belirli aralıklarla su ve yiyecek bırakılması oluşturmuştur. Erken Sümer Kralı Urnammu'nun yeraltına inişini anlatan metne göre, ölüler yeraltı dünyasında pis su ve acı yiyeceklerle beslenmektedirler¹⁴. Gilgamiş Destanı'na göre, bir ölü ruhunun öteki dünyada yiyip içtiği besinlerin miktarı ve kalitesi, oğullarının sayısı ile orantılıdır¹⁵. Kralların öteki dünyada tanrılar ile aynı sofrada yemek yediğine inanılmış, kral mezarlarına bırakılması gereken sunuların listeleri yapılmıştır¹⁶.

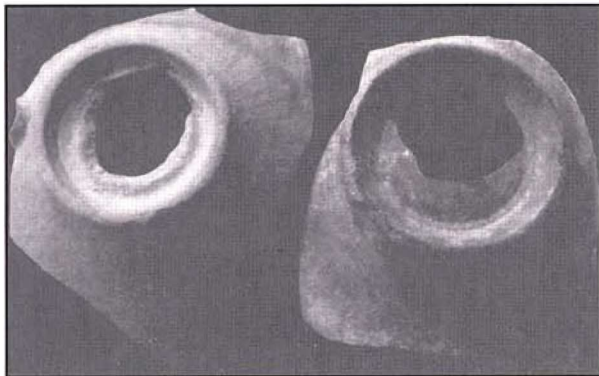
Ölü ruhunun rahat etmesi için onlara düzenli aralıklarla su verilmesi gerektiği¹⁷ inancı doğrultusunda III. Ur kral mezarlarından¹⁸ Urartu Çağı'na kadar¹⁹ "Libasyon Sunakları" inşa edilmiş, ya da toprağa açılan "Libasyon Çukurları" kullanılmıştır. Odysseus'un açtığı bir çukurdan Hades'e çeşitli sıvı sunular yaptığını konu alan anlatılar²⁰ ile çeşitli dönemlere ait mezarların yanında bulunan çukurlar da²¹ bu uygulamanın Eski Yunan ve Roma'da da sürdüğünü gösterir. Ugarit'te mezar toprağına dikey gömülmüş halde bulunan pişmiş toprak borular²², sunulan suyun mezarın içine akması için üretilmiş "Libasyon Boruları"dır. Tell Chuera'daki "Steibau I" çevresindeki mekânların tabanlarında, içlerine küp yerleştirilen çukurlar²³ ile Gre Virike²⁴ (Resim: 1) ve Ugarit'te²⁵ mezarların yanına kazılan çukurlar içine yerleştirilmiş dibi kırılmış çömlekler (Resim: 2)

Resim 1: Gre Virike'deki sıvalı libasyon çukurları

de libasyon sunakları olarak nitelenmektedir. Bu uygulama Hesiod'daki, Danaos'un kızlarının öldürdükleri eşleri için dipsiz çömleğe su doldurmaya mahkum edilişleri ile benzer. Anadolu'da hâlen gömme sonrasında mezar üzerine su dökülmesi²⁶ bu eski uygulamaların devamıdır. Mezar üzerindeki çiçekler büyüsün, kuşlar içsin ya da ölünün ruhu rahat etsin diye mezarlara su dökülmekte, bazı yörelerde mezarların başına içi su dolu bir kap bırakılmakta²⁷ ya da kesilen kurbanın kanı mezara dökülmektedir²⁸.

Eski Önasya'da mezarların yakınlara açılan çukurlara, gömme sırasında ve sonrasında belirli aralıklarla yiyecek bırakılmıştır²⁹. Çeşitli çağlara

Resim 2: Gre Virike'de bulunan delinmiş çömlek dipleri

tarihlenen mezarların yanına açılan çukurlara anma törenleri sırasında kurban edilen hayvanların bir parçası bırakılmıştır³⁰. Ölü gömme ve anma törenleri sırasında yenen toplu yemek olan "Ölü Yemeği", ölüler ile canlıların katıldıkları ortak yemek olarak tanımlanır³¹. Mezarlara ve mezar dışındaki mekânlara bırakılan çok sayıda pişmiş toprak kap ölü yemeği ile ilişkilidir (Resim: 3). III. Ur sülalesine ait bir kurbanlık hayvan listesine göre Şulgi ve Ninlila'nın libasyon yerinin mutfağı vardır³². Ur kral mezarlarının girişlerinde bulunan kül katmanlarında hayvan kemikleri ile kap parçaları bulunan alanlar³³ ile çeşitli mezarlıklarda açığa çıkartılan mutfak mekânları (Re-

Resim 3: Gre Virike K 9 oda mezarı

Resim 4: Gre Virike’de oda mezara bağlı mutfak mekânı

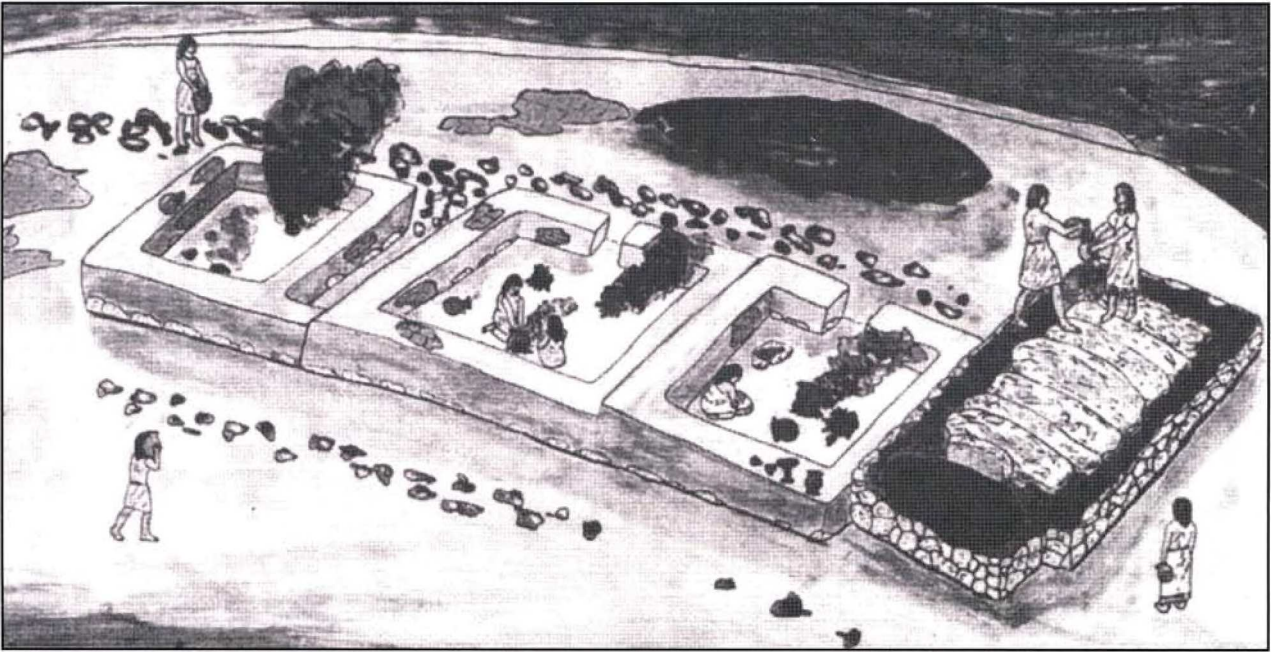
sim: 4), ölü yemeği kalıntıları olarak nitelenmektedir. Ölü yemeği Hititler’de “Taş Ev” de³⁴, Ugarit’te anıt mezar komplekslerinde yenmiştir³⁵. Mezopotamya takvimine göre Abu(m) ayının 29. günü, ölüler için kurban sunulmuş ve ölü yemeği yenmiştir³⁶, aynı gelenek Tevrat’ta ve Eski Yunan’da³⁷ da uygulanmıştır. 18. yüzyıla kadar Orta Asya şamanist kavimleri de definden sonra belirli günlerde mezara içki ve yemek koyarak ölü yemeği yemişlerdir³⁸. Bu gelenek yakın zamana kadar Arnavutluk’taki Hıristiyan mezarla-

rında yaşatılmıştır³⁹. Bazı Anadolu köylerinde hâlen yılın belirli zamanlarında mezar üzerinde kurban kesilip kanı mezara akıtıldıktan sonra bir parçası mezar üzerine bırakılmaktadır⁴⁰. Günümüzde bu gelenek ölü’nün ardından lokma dökülmesi ya da helva kavrulması şeklinde sürmektedir. Anadolu’da hâlen yöre insanının kutsal saydığı yatır, türbe ve evliya mezarlarının başında kurban kesip dağıtılmakta, toplu yemek yenmekte ve mezara yemek bırakılmaktadır⁴¹.

Resim 5: Gre Virike K 9 oda mezarı ile bağlantılı sunu odaları

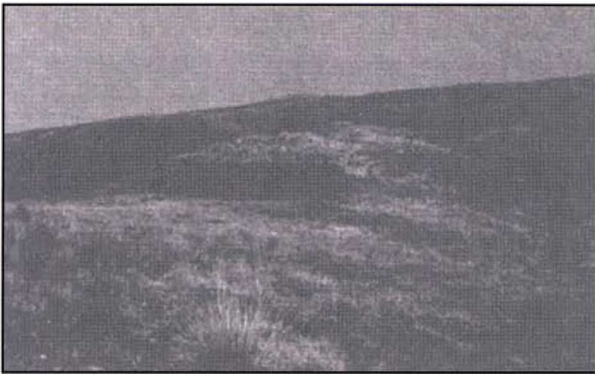
Mezara tahıl serpmeye geleneği, bitkilerin her yıl sonbaharda yapraklarını dökmesi ve tohumların toprağa atılması ile tohumun ve doğanın ölmesi ve bu tohumun ilkbaharda yeni bir bitkiye can vermesi, dolayısı ile doğanın canlanması inancına bağlıdır. İnsan da ölüncü toprağa düşen bir tohum gibi yeni bir yaşama başlayacaktır. Tahıl, Mezopotamya’da Tammuz⁴², Suriye’de Ba’al⁴³, Mısır’da Osiris⁴⁴ ritüellerinde kullanılmış, Anadolu’da Telipinu ve Attis⁴⁵, Fenike’de Adon, Eski Yunan’da Adonis (Roma’da Bacchus) ve Demeter⁴⁶ ile İsrail yaratılış inancında Yahveh⁴⁷ adı ile devam etmiş, Ortaçağ’da Har-

Resim 6: Gre Virike oda mezar komplekslerinde uygulanan ritüellerin canlandırması (Resim: Atilla Engin).

ran'daki Sabîler Ta'uz için ağıt yakarak⁴⁸ bu geleneği uzun süre yaşatmışlardır. Mezarlara tahıl serpilmesi geleneği Eski Önasya'da yaygındır⁴⁹. Hititler mezarlara tahıl bırakmışlar⁵⁰, Mısır'da mezarlara Osiris'in kil ve tahıldan yapılan figürinleri bırakılmış ve bu tohumların köklenmesi ile Osiris'in, dolayısı ile ölünün dirildiğine inanılmıştır⁵¹. Yakın zamana kadar Bursa'daki I. Murat Türbesi'ne bırakılan kavrulmuş buğdayın ziyaretçilerce yenmesi⁵², Ortodoks kilisesinde cenaze törenleri sırasında haşlanmış tahıl yenmesi, Anadolu'da bazı dağ köylerinde hâlen mezar üzerine buğday ya da yem serpilmesi⁵³, bu uygulamaların günümüze yansımalarıdır.

Eski Önasya'da ölü ruhunun yolunu aydınlatmak için mezarlara lamba bırakılmış ve cenaze törenleri sırasında meşaleler yakılmıştır⁵⁴. Musevi ve Hıristiyan dünyasında da cenaze töreni sırasında ölünün yanında mum yakılması⁵⁵, İran'da yakın zamana kadar ölümlerin meşaleler ve tütsülerle gömülmesi⁵⁶ ve

Resim 7: Sivas İli, Şarkıfla İlçesi'ndeki, Şeme Baba Ziyareti

Anadolu'da bir kişinin öldüğü mekânda ruhu sevin sin ve rahat dolaşsin diye ışık yakılması ya da kötü ruhların ölüye yaklaşmasını önlemek için mezar yanında ateş yakılması⁵⁷, ölü ruhunun tanrıya ulaşmasını sağlamaya yönelik eski uygulamaların devamıdır.

"Tütsü Yakma"⁵⁸, ölü ruhunun bedenden çıkarak bir duman gibi göğe yükselmesini ve ölü ruhlarının yeryüzüne gelerek dinî törenlere katılmalarını sağlamak için cenaze ve ölü anma törenlerinde uygulanmıştır. İhtar'ın yeraltına inişini konu alan edebi metinde ruhlar tütsü kokusu ile yeryüzüne çağrılmış⁵⁹, tütsü su ya da bira ile söndürülerek ruhlar ve hayaletler yer altına geri gönderilmiştir⁶⁰. Anadolu'nun bazı bölgelerinde hâlen mezar yanında yakılan ateşe içki dökülmesi ve kesilen kurbanın yağının bu ateşe atılması⁶¹, Şamanist kavimlerin ölümlerine ruhuna gitsin diye uyguladıkları ritüellerin devamı niteliğindedir. Bazı bölgelerde hâlen şeytan gelmesin, gökten melekler insin diye ölü yanında tütsü yakılır⁶²; kiliselerde ve türbelerde yakılan tütsü ve mumlar yerle gök arasında iletişimi, böylece dileklerin tanrıya ve ölünün ruhuna ulaşmasını amaçlamaktadır.

"Ölünün adının anılması" cenaze sırasında ve sonrasında ölünün hatırlanmasına ilişkin törenlerdir⁶³. Eski Önasya'da insanların ölüme değil, son baharda ölen ve ilk baharda dirilen tanrıların sembolize ettikleri yeni bir yaşama gidecekleri inancı doğrultusunda her yıl ölü ve bereket kültü çerçevesinde yas törenleri ve şenlikler düzenlenip tanrıları ve ölü ruhları için sunular yapılmış, tören yemekleri yenmiştir⁶⁴. Mezo-

Tablo: Ölü ritüellerine ilişkin terimler

	Sumerce	Akkadca	Diğer Diller
Öteki Dünya	KI.GAL	kigallu	
Dönüşü Olmayan Ülke	KUR.NU.GI4	mat (erset) la târi	
Ölü Ruh	GIDIM / GEDIM	etemmu	Ugaritçe npš
Aramice	naphšà		
Hititce	akkant-		
Ölü Bakıcısı	LÚ SAG.ŠN.TAR	pagidu	
Ölü Bakımı	KI.SÌ.GA	kispum	
Libasyon	A.BAL	naqmê	Hititce şipant-
Libasyon Sunağı	KI.A.NAG/KI.A.BAL	mê naqû	
Libasyon Çukuru	AB	aptu	Hititce hateššar
Hurrite	abi/api		
Yunanca	bothros		
Libasyon Borusu	DUGA.PA4	arûtu	
Ölü Yemeği	KI.KAŠ.GAR	takultu	Ugaritçe rp'um
Nabatice	triclina		
Tütsü Yakma	GIBÍL	maqlû	
Tütsü Söndürme	KI.NE.NE	kinunu belû	
Adın Anılması	MU.PÂD.DA	Šummum zakaru	
Beşinci Ay	ITUNE.NE.GAR	Sabatu	
Hasat/Ölüler Bayramı		Abu(m)	
Oda Mezar	Š.KI.MAH	bit kimahi	
Ölü Sunu Evi	Š.KI.SÌ.GA	bit-kispu(m)	
Kırdaki Ölü Sunu Evi	Š.KI.SÌ.GA EDIN.NA	bit-kispu ina seri	
Taş Ev	Š.NA4		

potamya'da temmuz ve ağustos aylarına rastlayan Abu(m) Bayramı, Sümer Çağı sonuna kadar hasat bayramı olarak kutlanmış⁶⁵, Emar'dan bir metne göre Eski Babil'de Abu(m) ayının 25.-27. günlerinde cenaze ritüelleri kiemen mezarın kapısında yapılmış ve bu ayın 28.-29. günlerinde tütsü yakılmıştır⁶⁶. Anadolu'da hâlen ürünüün bereketi için mezar başında kurban kesilip yenen haziran bayramı ile temmuz ortasındaki hasat bayramı, Ağustos ortasında ziyaretlere ve mezarlara sunular bırakılması ve ziyafetler verilmesi⁶⁷ bu eski geleneklere dayanır. Yazdîler'in nisan ayının ilk çarşamba günü kutladıkları yeni yıl bayramı sırasında⁶⁸ aile mezarlarının ziyaret edilmesi ve oradan geçenlerin yemesi için yiyecek bırakılıp yatırlarda ateş yakılması ile 6 Mayıs'ta kutlanan Hidrellez sırasında türbelerin ziyaret edilmesi de⁶⁹, bu eski geleneklerin günümüze yansımalarıdır.

Eski Önasya'da "Oda Mezar" sunuların konulduğu bir anıt mezar; sunuların bırakılması için mezarların yanına veya üzerine inşa edilen mekânlardan oluşan mezar kompleksleri ise "Kırdaki Ölü Sunu Evi" olarak

nitelendirilmiştir⁷⁰. Eski Önasya'da açığa çıkartılan anıtsal mezar komplekslerinin⁷¹ (Resim: 5) ölü ruhuna yapılan sunuların konması için inşa edildikleri düşünülmektedir (Resim: 6). Hitit kaynaklarında krallarının cenaze törenlerinin yapıldığı ve sunuların bırakıldığı "Taş Ev"⁷² için, başta Boğazköy'deki Yazılıkaya C odası ve Gavurkale'deki taş yapı olmak üzere, çok sayıda anıtsal taş mezar önerilmiştir. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hâlen türbe, yatır, ziyaret olarak adlandırılan, önemli bir zatın mezarı olduğuna inanılan bazı yerlerin çevresi bir taş duvar ile çevrelenip (Resim: 7) yaz başlarında buralarda kurban kesilerek yenmektedir. Bazı türbeler, çevrelerine aşevleri, mutfak ve benzeri yapılar inşa edilerek kurban sunulan mabed-mezarlar haline getirilmişlerdir⁷³. Günümüzde insanların "âdettir" diye uyguladıkları pek çok şeyi neden uyguladıklarını bilmemelerine ve eski inançların değişmiş olmalarına rağmen, insanların kültürel belleğinde binlerce yıldır kalan alışkanlıklar günümüze kadar ulaşmıştır ve hâlen geleneklerde önemli yer tutmaya devam etmektedir.

SUMMARY

Abstract: According to Ancient Near Eastern cuneiform sources, burial rites consist of three main procedures. The corpse must have been buried, so that the soul could descend to the Netherworld. The corpse was buried usually with its personal belongings and grave goods. During the funeral and afterwards, the descendants lit candles at the grave to keep the way of the soul light, offered water and food to the souls, called them by burning incense and ate funeral meals at the grave, so that the soul of their ancestors could live at ease. The souls would be satisfied when their descendants called their names during memorial ceremonies. At some graves, offering structures were built for offerings and for graveside meals. All these rites can be followed at archaeological contexts dating to various periods, showing that such traditions were practiced through the ages with only some variations. Ethnological researches in the Near East show that most of the ancient burial rites are still in practice, even if people believe in monotheistic religions. Burial rites seem to have reached to the present as traditional practices and modern people don't know their paganistic roots any more.

NOTLAR

Doç. Dr. A. Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE.

Çalışmam sırasında antropolojik, filolojik ve etnografik bilgilere ulaşmamda yardımcı olan Dr. Meryem Acara Eser, Araş. Gör. Suat Alp, Dr. Suavi Aydın, Doç. Dr. Yılmaz S. Erdal, Dr. Erhan Ersoy, Araş. Gör. Bülent İşler, Dr. F. Ayşe Karaduman, Dr. Sibel Özbudun, Dr. Nermin Şaman Doğan, Dr. Turgay Yazar ve Arkeolog Özcan Şimşek'e teşekkürlerimi sunarım.

Dipnotlarda Kullanılan Kısaltmalar: AJA: American Journal of Archaeology; Arch. Death: The Archaeology of Death in the Ancient Near East (ed: S. Campbell, A. Green) Oxford 1995; Death: Death in Mesopotamia (ed. B. Alster), Copenhagen 1980; JCS: Journal of Cuneiform Studies; Mezarlık: Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu İstanbul 1999; RLA: Reallexikon der

Assyriologie; Religions: Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament (ed: B. Janowski v.d) Göttingen 1967.

- 1 A. Tsukimoto, *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien*, Neukirchen 1985, s. 51, 146 v.d, 228 v.d.
- 2 T. Özgüç, *Ön Tarih'te Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara 1948, s. 87; T. H. Price, "Hero-Cult and Homer", *Historia* 22, 1973, S. 129; B. Margolit, "Death and Dying in the Ugaritic Epics", *Death*, s. 251; İ. M. Akyurt, M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri, Ankara 1998, s. 154 v.d.
- 3 E. Ebeling, *Tod und Leben nach den Vorstellungen der Babylonier*, Berlin 1931, s. 50 v.d, 110 v.d, 126, 146v.d; C. Kühne, "Vopfer im alten Anatolien", *Religions*, s. 265-271.
- 4 S. Alcock, "Tomb Cult and the Post-Classical Polis", *AJA* 95, 1991, 447 v.d; C. M. Antonaccio, "Conquering the Past: Hero Cult, Tomb Cult, and Epic in Early Greece" *AJA* 98, 1994, S. 400 v.d.
- 5 I. J. Gelb v.d, *Chicago Assyrian Dictionary* 4, E, Chicago 1958, s. 398-399.
- 6 M. Bayliss, "The Cult of Dead Kin in Assyria and Babylonia", *Iraq* 35, 1973, s. 117.
- 7 M. H. Pope ve W. Röllig, "Syrien, Die Mythologie der Ugariter und Phönizier", *Wörterbuch der Mythologie I* (ed. H. W. Haussig), Stuttgart 1965, s. 275.
- 8 R. E. Leakey, *Human Origins*, London 1982, s. 57.
- 9 W. Orthmann, *Das Gräberfeld bei Ilca*, Wiesbaden 1967, s. 64; Akyurt 1998: 153 v.d.
- 10 H. Otten, *Hethitische Totenrituale*, Berlin 1958.
- 11 Ebeling 1931: 58; Özgüç 1948: 78 v.d.; E. Strommenger, "Grab (In Irak und Iran)", *RLA* 3 (1957-1971), s. 605-610; B. Hrouda, "Nachtrag", *Die Gräber und Gräfte in Assur* (A. Haller), Berlin 1954, s. 183-185; D. A. Foxvog, "Funerary Furnishing in an Early Sumerian Text From Adab", *Death*, s. 67 v.d; Tsukimoto 1985: 184-186; Akyurt 1998: 137 v.d.

- ¹² P. Deimel, "Die Listen über den Ahnenkult aus der Zeit Lugalandas und Urukaginas", *Orientalia* 2, 1920, s. 32 v.d; 1939: 42 v.d; M. H. Pope, "The Cult of the Dead at Ugarit", *Ugarit in Retrospect* (ed: G. D. Young), Winona Lake 1981, s. 160.
- ¹³ H. Tuğcu, "Alevî ve Bektaşî Türk Kültüründe Ölüm ve Mezar Kavramları", *Mezarlık*, s. 234; A. Çelik, "Trabzon-Şalpazarı Çepni Türkleri'nde Ölümle İlgili Gelenek, Görenek ve İnanmalar", *Mezarlık*, s. 296.
- ¹⁴ S. N. Kramer, "The Death of Ur-Nammu and his Descent to the Netherworld", *JCS* 21, 1967, s. 104, 111 v.d.
- ¹⁵ W. G. Lambert, "The Theology of Death", *Death*, s. 58; Bayliss 1973: 116; A. Skaist, "The Ancestor Cult and Succession in Mesopotamia", *Death*, s. 126; J. Scurlock, "Death and Afterlife in Ancient Mesopotamian Thought", *Civilizations of the Ancient Near East III* (ed: J. M. Sasson), New York 1995, s. 1888.
- ¹⁶ J. J. Finkelstein, "The Genealogy of the Hammurapi Dynasty", *JCS* 20, 1966, s. 95 v.d, 115 v.d; M. Birot, "Fragment de Rituel de Mari Relatif au Kispum", *Death*, s. 189; W. T. Pitard, "The Ugaritic Funerary Text RS 34.126", *Bulletin of the Schools of American Oriental Research* 232, 1978, s. 66-67.
- ¹⁷ C. W. Heimpel, "Libation", *RLA* 7, 1987-1990, s. 1.
- ¹⁸ P. Michalowski, "The Death of Sulgi", *Orientalia* 46-2, 1977, s. 221; P. R. S. Moorey, "Where Did They Bury the Kings of the IIIrd Dynasty of Ur", *Iraq* 46, 1984, s. 17.
- ¹⁹ N. Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000, s. 56-57.
- ²⁰ J. Gray, *Near Eastern Mythology*, Toronto 1982, s. 37.
- ²¹ M. Andronikos, *Totenkult*, Göttingen 1968, s. 94-96.
- ²² Heimpel 1987-1990: 3; Pitard 1978: 71.
- ²³ A. Moortgat, *Tell Chuera in Nordost-Syrien. Vorläufiger Bericht über die dritte Grabungskampagne* 1960, Köln 1962, s. 35 v.d.
- ²⁴ A. T. Ökse, "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir MÖ. 3. Bin Kutsal Alanı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19-2, 2002, s. 53 v.d.
- ²⁵ C. F. A. Schaeffer, *The Cuneiform Texts of Ras Shamra-Ugarit*, London 1939, s. 47, 50 v.d.
- ²⁶ Y. Z. Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar*, Ankara 1998, s. 276; Y. Kalafat, "Anadolu ve Yakın Çevresi Türk Halk İnançlarında Ölüm veya Halk İnançlarımıza Göre Yatır Ziyareti", *Mezarlık*, s. 245 v.d.
- ²⁷ S. V. Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara 1979, s. 73; B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I*, İstanbul 1980, s. 601-602.
- ²⁸ A. R. Yalman (Yalkın), *Cenupta Türkmen Oymakları I-II*, Ankara 1977, s. 31, 34, 79.
- ²⁹ G. M. Schwartz, "A Third-Millennium B.C. Elite Tomb From Tell Umm el-Marra, Syria", *Antiquity* 74, 2000, s. 771 v.d.
- ³⁰ Andronikos 1968: 93-94; Michalowski 1977: 223.
- ³¹ Tsukimoto 1985: 231; J. J. Glassner, "Mahlzeit In Mesopotamien", *RLA* 7, 1987-1990, s. 264.
- ³² Michalowski 1977: 223-225.
- ³³ C. L. Woolley, *Ur Excavations II: The Royal Cemetery*, Oxford 1934, s. 8.
- ³⁴ Otten 1958: 12 v.d, 25 v.d, 81; Kühne 1993: 260.
- ³⁵ J. F. Healey, "Death in West Semitic Texts: Ugarit and Nabataea", *Arch. Death*, s. 190.
- ³⁶ O. Loretz, "Nekromantie und Totenevokation in Mesopotamien, Ugarit und Israel", *Religions*, s. 306-308.
- ³⁷ Andronikos 1968: 15-18.
- ³⁸ A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1986, s. 189-190.
- ³⁹ F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, s. 251.
- ⁴⁰ Yalman 1977: 31 v.d, 79, 269, 402; Örnek 1979: 64, 72 v.d; H. Türk, *Nusayrılık (Arap Aleviliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanç*, Ankara 2002, s. 113-115.

- ⁴¹ Oğuz 1980: 115-116; Kalafat 1999: 224 v.d.
- ⁴² B. Alster, "The Mythology of Mourning", *Acta Sumerologica* 5, 1983, s. 1 v.d.
- ⁴³ R. Dussaud, "Ba'al et Ben-Dagon das les textes de Ras-Shamra", *Syria* 15, 1934, s. 302.
- ⁴⁴ A. Erman, *Die Religion der Ägypter*, Berlin 1934, s. 40 ff., 68-75, 378.
- ⁴⁵ Ö. Çapar, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29, 1979, s. 178-180.
- ⁴⁶ N. Robertson, "The Ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion", *Cybele, Attis and Related Cults* (ed. E. N. Lane), Leiden 1996, s. 290 v.d.
- ⁴⁷ Loretz 1993: 308, 313.
- ⁴⁸ J. B. Segal, *Edessa*, Oxford 1970, s. 44.
- ⁴⁹ Ebeling 1931: 34 v.d, 44 v.d, 64 v.d; P. Taracha, *Ersetzen und Entsühnen*, Köln 2000, s. 174.
- ⁵⁰ Otten 1958: 140-141.
- ⁵¹ Erman 1934: 40, 378 v.d.
- ⁵² Hasluck 1929: 106.
- ⁵³ Örnek 1979: 73.
- ⁵⁴ Otten 1958; Scurlock 1995: 1884; Ebeling 1931: 44 v.d, 137; Tsukimoto 1985: 49; Kühne 1993: 260 v.d; Çevik 2000: 80.
- ⁵⁵ V. H. Elbern, "Altar Implements and Liturgical Objects", *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art* (ed. K. Weitzmann), New York 1979, s. 594.
- ⁵⁶ Oğuz 1980: 116.
- ⁵⁷ Kalafat 1999: 258-260; Çelik 1999: 297; Tuğcu 1999: 236; T. Yazar, "Çadır-Bark-Türbe. Pp. 418-431", *Mezarlık*, s. 422 v.d.
- ⁵⁸ Ebeling 1931: 50 v.d, 85 v.d, 110 142 v.d; Erman 1934: 177; Bayliss 1973: 117 v.d; Pope 1981: 160.; Loretz 1993: 306; Kühne 1993: 265-271.
- ⁵⁹ Gray 1982: 37; C. Penglase, "Some Concepts of Afterlife in Mesopotamia and Greece", *Arch. Death*, s. 194.
- ⁶⁰ Ebeling 1931: 64, 126 v.d; Bayliss 1973: 120.
- ⁶¹ Yalman 1977: 403; Oğuz 1980: 268; İnan 1986: 183 v.d.
- ⁶² Örnek 1979: 51-52; Kühne 1993: 271; Türk 2002: 111, 132 v.d.
- ⁶³ Bayliss 1973: 116-117; Tsukimoto 1985: 22 v.d, 107 v.d, 140 v.d, 230.
- ⁶⁴ Tsukimoto 1985: 51.
- ⁶⁵ B. Perlov, "The Family of the Ensi's Urbau and Gudea and their Funerary Cult", *Death*, s. 390, 454 v.d; Scurlock 1995: 1889.
- ⁶⁶ T. Abusch "Mesopotamian Anti-Wirtschaft Literature. Texts and Studies I: The Nature of Maqlû: Its Character, Divisions and Calendrical Setting", *Journal of Near Eastern Studies* 33, 1974, s. 252 v.d.
- ⁶⁷ Hasluck 1929: 99-101; Oğuz 1980: 117; Guest 1987: 37; Türk 2002: 126.
- ⁶⁸ J. S. Guest, *The Yezidis. A Study in Survival*, London 1987, s. 36.
- ⁶⁹ Hasluck 1929: 319v.d; Türk 2002: 23 v.d.
- ⁷⁰ Tsukimoto 1985: 72, 108, 144-145.
- ⁷¹ Woolley 1974: 54; Moorey 1984: 4; Antonaccio 1994: 402-403; Ökse 2002.
- ⁷² V. Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, Köln 1994, s. 720-722.
- ⁷³ Hasluck 1929: 99-100; Yazar 1999: 422